

IDROK VA UNING BORLIQNI ANGLASHDAGI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Usmanov Muxriddin Abdumuratovich
O'zbekiston Milliy universiteti doktaranti
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Email: usmanov.muhriddin@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada olamning idrok qilish jarayonida idrokning dunyo ilmiy manzarasini aks ettirish jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlari falsafiy jihatdan ochib berilgan. Xususan, idrok qilishning dunyoqarash shakllanishiga ta'siri orqali yuzaga kelgan ilmiy bilimlarning insonlar falsafiy tafakkuriga ta'siri asoslab berilgan. Shuningdek, idrok jarayonining vaqtga ta'siri va uning bir qator xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: "Sezgi", "idrok", idrokning predmetlilik, idrok illyuziyasi, jismlarning kontrastligi, appersepsiya, vaqt idroki, harakatni idrok qilish.

Usmanov Mukhriddin Abdumuratovich
Doctarant of the National University of Uzbekistan
Email: usmanov.muhriddin@mail.ru

PERCEPTION AND ITS SPECIFIC CHARACTERISTICS IN THE UNDERSTANDING OF EXISTENCE

Abstract: In this article, in the process of understanding the world, the specific features of perception in the process of reflecting the scientific world view are revealed philosophically. In particular, the influence of scientific knowledge on the philosophical thinking of people, which has arisen through the influence of perception on the formation of worldview, has been substantiated. Also, the influence of the perception process on time and a number of its features are highlighted.

Key words: "Sense", "perception", objectivity of perception, illusion of perception, contrast of objects, apperception, perception of time, perception of movement.

Усманов Мухриддин Абдумуратович
Докторант национального университета Узбекистана
Email: usmanov.muhriddin@mail.ru

ВОСПРИЯТИЕ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ В ПОНИМАНИИ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье в процессе познания мира философски раскрываются специфические особенности восприятия в процессе отражения научной картины мира. В частности, обосновано влияние научных знаний на философское мышление людей, возникшее через влияние восприятия на формирование мировоззрения. Также выделено влияние процесса восприятия на время и ряд его особенностей.

Ключевые слова: «Чувство», «восприятие», объективность восприятия, иллюзия восприятия, контрастность предметов, апперцепция, восприятие времени, восприятие движения.

KIRISH. Inson ayrim yorug‘ yoki rangli, tovushlar yoki aloqalarning o‘rganilmagan dunyosida emas, jismlar va shakllar, murakkab vaziyatlar dunyosida yashaydi. Inson tomonidan idrok etiladigan narsalar uning ko‘z o‘ngida yaxlit tasvirlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

“Sezgi” va “idrok” tushunchlari o‘zaro bir-biri bilan bog‘liqdir, lekin ular o‘rtasida tub negizli farqlar ham mavjud. Qo‘shilish natijasida ayrim sezgilar yaxlit idrokka aylanadi, alohida belgilarni aks ettirishdan yaxlit jismlar yoki vaziyatlarni aks ettirishga o‘tadilar. Shuning uchun idrokning sezgidan asosiy farqi, bizga ta’sir o‘tkazuvchi barcha narsalarni anglash, ya’ni, jismni barcha xossalari bilan birgalikda yaxlit aks ettirishning predmetlilikidan iborat. Shunday qilib, idrok – bu jism va hodisalarni, ularning his-tuyg‘u organlariga bevosita ta’sir ko‘rsatishida yaxlit aks ettirish psixik jarayoni.

Idrok – bu sezgilarning oddiy yig‘indisi emas. Idrok qilish jarayonida sezgilardan tashqari, avvalgi tajriba, idrok etiladiganlarni anglash, shuningdek, xotira jarayonlari qatnashadi. Shuning ko‘p hollarda idrok insonning perseptiv tizimi deb ataladi.

Hozirda tasavvurlarni bilish jarayoniga oid turli nazariyalar mavjud. Bu nazariyalarda asosiy e’tibor his-tuyg‘u organlariga ta’sir ko‘rsatuvchi tashqi daraklarning anglangan perseptiv tasvirlarga aylanishiga qaratilgan.

Falsafiy tadqiqotlarga ko‘ra, idrok tahliliy ishlarni olib borishni talab etuvchi juda murakkab jarayondir. Idrok qilish jarayoniga muntazam ravishda harakatli tarkibiy qismlar (aniq jismlarni idrok qilishda jismlarni ushlab ko‘rish va ko‘zlar harakati; nutqni idrok qilishda mos kelgan tovushlarni kuylash va talaffuz qilish) kiritilgan bo‘ladi.[1] Shuning uchun idrokni subyektning perseptiv (idrok qilinuvchi) faoliyati sifatida belgilash maqsadga muvofiqdir. Bu faoliyatning natijasi bo‘lib, real hayotimizda to‘qnashishimiz mumkin bo‘lgan jism haqidagi yaxlit tasavvur etish hisoblanadi.

Jismni yaxlit aks ettirish ta’sir etuvchi belgilarning(rang, shakl, ta’m va b) yaxlit to‘plamidan, bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lmaganlardan asosiy etakchi belgilarni ajratib olishni talab etadi. Idrok qilishning ushbu perseptiv tasvirning shakllanish bosqichida tafakkur ham qantashishi mumkin, deb taxmin qilinadi. Lekin idrokningkeyingi bosqichi asosiy mohiyatga ega bo‘lgan guruhlarini birlashtirishni va idrok etilgan belgilar to‘plami bilan jism haqidagi avvalgi bilimlarni taqqoslashni talab etadi, ya’ni, idrok qilish jarayonida xotira ishtirok etadi. Agar taqdim etilayotgan jism haqidagi farazni taqqoslashda, u etkazilgan axborot bilan mos kelsa jismni tanib olish sodir bo‘ladi va u idrok etiladi, agarda mos kelmasa, subyekt uni topmagunicha, kerakli echimni izlash davom ettiriladi.

Adabiyotlar tahlili. Idrok qilishda u yoki bu jismni idrok qilish istagi, uni idrok qilish zaruriyati yoki majburiyati, yaxshiroq idrok qilishga erishishga yo‘naltirilgan iroda kuchi, bunday vaziyatlarda namoyon bo‘ladigan qat’iyatlilik

katta ahamiyatga egadir. Real olam jismini idrok qilishda insonning diqqati va yoʻnalganligi ham qatnashadi. Idrok qilishga boʻlgan munosabatimiz idrok jarayoni uchun katta ahamiyatga ega. Jism bizga qiziqarli yoki biz unga befarq boʻlganimiz uchun, u bizda turlicha his-tuygʻularni uygʻotishi mumkin. bizga qiziqarli boʻlgan jism faol idrok etilishi, va, aksincha, bizga farqsiz boʻlgan jismni sezmasligimiz ham mumkin. SHunday qilib, idrok – bu ayni vaqtda bizga taʼsir koʻrsatayotgan narsani bilishga qaratilgan oʻta murakkab, shu bilan birga, umumiy jarayon.[2]

Idrokning asosiy xossalariga predmetlilik, yaxlitlik, strukturaviylik, konstantlik, anglanganlik, appersepsiya, faollik kiradi.

Idrokning predmetliliigi – bu real olam jism va hodisalarini bir-biri bilan bogʻlanmagan sezgilar toʻplami koʻrinishida emas, alohida jismlar shaklida aks ettirish qobiliyati. Predmetlilik idrokning tugʻma xossasi emas. Bu xossaning paydo boʻlishi va takomillashtirilishi bola hayotining birinchi yilidan boshlab, ontogenez jarayonida sodir boʻladi. I.M.Sechenov fikriga koʻra, predmetlilik bolaning jism bilan aloqasini taʼminlaydigan harakatlar asosida shakllanadi [3]

Tahlillar va natijalar. Idrok predmetliliigini taʼminlashda harakatlarning oʻrni haqida gap ketganida, idrokning motorli tarkibiy qismi haqida soʻz yuritishimiz lozim, motorli tarkibiy qismga jismni paypaslayotgan qoʻl harakati; koʻrinib turgan shaklni kuzatib chiqayotgan koʻz harakatlari; tovush chiqarayotgan hiqildoq harakatlari va boshqalar kiradi.

Koʻzlar va qoʻllar harakatida umumiylik mavjudligini taʼkidlash lozim. Koʻzlar, qoʻllar kabi surat va jism shakllarini “paypaslagandek” ketma-ket kuzatib chiqadi. Koʻzlar harakati turli-tuman boʻlib, koʻpchilik vazifalarni bajaradi. Koʻrish idrokida koʻzlarning mikro- va makroharakatlari alohida oʻrin tutadi. Agar odam harakatsiz jismning qandaydir nuqtasiga tikilib tursa, u holda unda subyektiv ravishda bu nuqtani harakatsiz nigohi bilan qayd etayotganidek tasavvur paydo boʻladi. Haqiqatda esa koʻrish idroki inson uchun ixtiyorsiz va sezilarsiz mikroharakatlar bilan birgalikda kechadi. Shunday qilib, jismni idrok qilish imkoniyati idrok jarayonida motorli tarkibiy qismning ishtiroki bilan belgilangan

Idrokning boshqa xossasi uning *yaxlitligidir*. Jismning alohida xossalarini aks ettiruvchi sezgilardan farqli ravishda, idrok jismning yaxlit obrazini yaratadi. Sezgining tarkibiy qismlari oʻzaro shu darajada mahkam bogʻlanganki, jismning yagona murakkab obrazi odamga obʼektning alohida xossalari yoki alohida qismlari bevosita taʼsir koʻrsatganida ham hosil boʻladi[4]. Idrokning yaxlitligi, hatto, idrok etilayotgan obʼektning alohida xossalari chala aks ettirilganida ham qabul qilingan axborot xayolan aniq jismning yaxlit obrazi holatiga etkazilishi bilan ifodalanadi.

Idrokning yaxlitligi uning strukturaviyligi bilan bogʻliq. Ushbu xossa koʻpchilik hollarda idrokning daqiqali sezgilarimizning proeksiyasi va ularning oddiy yigʻindisi emasligidan iborat boʻladi. Bizlar bu sezgilardan ajratib olingan, bir muncha vaqt davomida shakllanadigan umumiy tuzilishni idrok etamiz. Masalan, agar odam biror-bir kuyni tinglayotgan boʻlsa, yangi nota jaranglashi haqida axborot etkazilguniga qadar uning ongida avval tinglangan kuyning notalari

jaranglayveradi. Odatda, tinglovchi kuyni tushunib etadi, ya'ni, uning tuzilishini yaxlitligicha idrok etadi. Shunday qilib, idrok ongimizga biz real olamda duch kelgan jism yoki hodisaning tuzilishini etkazib beradi.

Idrokning xususiyatlari insonning barcha orttirilgan amaliy va hayotiy tajribasi bilan belgilanadi, chunki idrok jarayoni faoliyatdan ajralmasdir. Idrok seskantiruvchining xususiyatining o'zigagina emas, balki, subyektga ham bog'liq bo'ladi. Ko'z va quloq emas, ma'lum bir jonli inson idrok etadi. Idrokning psixik hayotimizning umumiy mazmuniga bog'liqligi appersepsiya deb ataladi.

Appersepsiyada insonning bilimlari, orttirilgan tajribasi, avvalgi amaliyoti katta o'rin egallaydi. Bilim va tajriba idrokning aniqligi va yorqinligiga muhim ta'sirga ega. Chet tilini idrok qilishda tanish bo'lmagan so'zlarni bilmasdan turib, o'z ona tilimizni, hatto, so'zlar tushunarsiz talaffuz etilganda ham, bexato anglaymiz.

Idrok mazmuni inson oldiga qo'yilgan vazifa, hamda uning faoliyati motivlari, uning qiziqishlari va yo'nalganligi bilan belgilanadi.

Appersepsiyada asosiy o'rin idrok mazmunini o'zgarishi mumkin bo'lgan mayl va hissiyotlarga ajratiladi. Uxlayotgan bolaning onasi ko'chadagi shovqinlarni eshitmasada, bola tomondan kelgan har bir tovushga darhol munosabat bildiradi. Noto'g'ri (soxta) yoki izdan chiqqan idrok hodisasi idrok illyuziyasi deb ataladi. Illyuziyalar idrokning turli ko'rinishlarida (ko'rish, eshitish va b.) kuzatiladi. Illyuziyalar tabiati faqat mayl, yo'nalganlik, hissiy munosabatlar va boshqalar kabi subyektiv sabablar bilan emas, balki, yoritilganlik, fazoviy holat va boshqalar kabi jismoniy omillar va hodisalar bilan belgilanadi (Ипермхамедова Н.А., 2020. – Б. 122).

Perseptiv obrazlar har doim ma'lum mazmun ahamiyatiga ega bo'ladi. Inson idroki, avval ta'kidlaganimizdek, tafakkur bilan uzviy bog'langan. Tafakkur va idrokning aloqasi, avvalambor, jismni ongli idrok qilish – unga tafakkurda nom berishda, ya'ni, uni ma'lum guruh, sinfga tayinlab, ma'lum so'z bilan bog'lashda ifodalanadi.[5]

Idrok etiladigan axborotni anglash jarayoni struktura-mantiqiy chizma yordamida taqdim etilishi mumkin. Idrok jarayonining birinchi bosqichida axborot oqimidan rag'batlar to'plamini ajratib olish va ularning aynan bir xil obyektga tegishli ekanliklari haqida qaror qabul qilish amalga oshiriladi. Ikkinchi bosqichda ob'ektni identifikatsiyalash mumkin bo'lgan sezgilarning belgilar to'plamining tarkibiga yaqin yoki o'xshash bo'lgan sezgilarni xotirada izlash jarayoni sodir bo'ladi. Uchinchi bosqichda idrok etilgan ob'ektni, qabul qilingan qarorni e'tirof yoki inkor etuvchi qo'shimcha belgilarni izlash bilan birga, ma'lum darajaga kiritish jarayoni sodir bo'ladi. Va, nihoyat, to'rtinchi bosqichda ob'ekt bilan bir sinfga tegishli ob'ektlarga xos bo'lgan, lekin hali idrok etilmagan xossalari bilan birgalikda, ob'ekt haqida yakuniy xulosa shakllanadi Shunday qilib, idrok – bu ahamiyatga molik darajadagi intellektual jarayon.[6]

Sezgi ma'lumotlarini ahamiyatli idrokka aylantirish uchun biz uni tashkil qilishimiz kerak: narsalarni ularning atrof-muhitidan ajratib olishimiz, ularning ahamiyatli va doimiy shaklini farqlashimiz, shuningdek ular harakatlanishi yoki

harakatlanmasligini va ular bizdan qanday masofada turganligini aniqlashimiz kerak. Miyaning idrok qilish va uning qoidalari shakllanishidagi roli ayrim illyuziyalar bilan izohlanadi. XX asr boshida bir guruh nemis psixologlari bizning aql-idrokimiz qanday tarzda his-tuyg'ularimiz, sezgilarimizni tashkil qilishi va ularni idrokka aylantirishiga qiziqib qoldilar. Sezgi signallarini qabul qiluvchi odam ularni "geshtalt" (nemischa – "shakl" yoki "yaxlit" ma'nosini anglatadi)ga aylantiradi . Geshtaltpsixologiya odam bunday qobiliyatining ko'p sonli misollarini tavsiflab berdi.[7]

Jism fazoviy idrokining boshqa xususiyati jismlarning kontrastligidir. Biz idrok etayotgan jismning atrofidagi jismlar uning idrokiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'rta bo'yli odam bo'ylari baland odamlar orasida o'zining haqiqiy bo'y o'lchamidan ancha kichik bo'lib ko'rinadi. Boshqa misol – geometrik shakllar idroki.

Harakatni idrok qilish masalasini ko'rib chiqamiz. Agar jism fazoda harakatlanayotgan bo'lsa, u holda biz, uning harakatini yaxshi ko'rinish sohasidan chiqishi bilan, unda yana nigohimizni to'xtatishimiz uchun ko'zlar yoki boshni harakatlantirishimizga majbur qilishining natijasi sifatida idrok etamiz. Bunda ikki hodisa sodir bo'ladi. Birinchidan, jismning tanamiz holatiga nisbatan surilishi uning fazodagi harakatlanishidan darak beradi. Ikkinchidan, miya jismni kuzayotgan ko'zlar harakatini qayd etadi. Ikkinchi holat harakat idroki uchun juda muhimdir, lekin ko'zlar harakati haqidagi axborotni qayta ishlash mexanizmi o'ta murakkab va qarama-qarshi jarayondir.

Harakat idrokining barcha nazariyalarini ikki guruhga ajratish mumkin. Nazariyalarning birinchi guruhi harakat idrokini oddiy, ketma-ket keladigan ko'rish sezgilarining harakati o'tadigan alohida nuqtalaridan hosil qiladi va harakat idroki bu oddiy ko'rish sezgilarining qo'shilishi natijasida yuzaga kelishini ta'kidlaydi.

Ikkinchi guruh nazariyalarining ta'kidlashiga ko'ra, harakat idroki bunday oddiy sezgilarga bog'liq bo'lmagan maxsus sifatga ega. Bu nazariya vakillari M. Vertgeymerning aytishicha, kuy tovushlarning oddiy yig'indisi emasligiga, ulardan farqlanuvchi yaxlitlik bo'lgani kabi, harakat idroki ham bu idrokni tashkil etuvchi oddiy ko'rish sezgilarining yig'indisiga teng bo'lmaydi.[8]

Vertgeymer fikricha, harakat idroki harakatlanuvchi jismlarning o'zini idrok qilishdan farq qiluvchi maxsus kechinma hisoblanadi. Agar obyekt turlicha (a) va (b) holatdagi idrokining ikki ketma-ketligi bo'lsa, u holda harakat kechinmasi bu ikki sezgilardan tuzilmaydi, balki, o'rtada turib, ularni birlashtiradi. Bunday harakat kechinmasini Vertgeymer fi – fenomeni deb ataydi.[9]

Vaqt idroki muammosini o'rganishning murakkabligi vaqtning moddiy dunyo hodisasi sifatida idrok etilmasligidan iborat. Uning kechishi haqida esa ma'lum belgilar bo'yicha mulohaza yuritamiz.

"Biologik soatlar" nomi bilan tanish bo'lgan oddiy marom hodisalari vaqt o'tishining davomiyligi va ketma-ketligini idrok jarayonlari asosida yotadi. Ularga po'stloq va po'stloq osti hosilalarining neyronlarida kechadigan marom jarayonlari kiradi. Masalan, uyqu va hordiqning gallanishi. Qo'zg'alish va tormozlanishning

gallanishi kabi nerv jarayonlarining davomiyligiga bog'liq ravishda vaqt haqida ma'lum axborotga ega bo'lamiz. Bundan vaqt idrokini tadqiq etishda, ikki asosiy nuqtai nazarni: vaqt davomiyligi idroki va vaqt ketma-ketligini hisobga olish zarurligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Vaqt bo'lagi davomiyligini subyektiv baholash, uning qanday voqealar bilan to'raligiga bog'liq bo'ladi. Agar voqealar ko'p sodir bo'lib, biz uchun qiziqarli bo'lsa, u holda vaqt tez o'tgan bo'ladi. Va, aksincha, voqealar kam bo'lib, bizga qiziqarli tuyulmagan bo'lsa, u holda vaqt sekin o'tgan bo'ladi. Lekin o'tgan voqealarni baholashga to'g'ri kelsa, u holda davomiylikni baholash teskari xususiyatga ega bo'ladi. Turli-tuman voqealarga boy bo'lgan vaqtning bahosini oshirib yuboramiz, vaqt bo'lagi davomli bo'lib tuyuladi. Va, aksincha, biz uchun zerikarli vaqtni munosib baholay olmaymiz, vaqt bo'lagi ahamiyatsizdek bo'lib tuyuladi.

Vaqt davomiyligini baholash hissiyotli kechinmalarga ham bog'liq bo'ladi. Agar voqealar o'ziga nisbatan ijobiy munosabatni hosil qilsa, u holda vaqt tezda o'tib ketadi, salbiy kechinmalarda esa, vaqt bo'lagi cho'zilib ketgandek idrok etiladi.

Vaqtning o'ziga xos bo'lgan xususiyat bu uni ortga qaytmasligidir, biz o'tgan vaqtni qaytara olmaymiz. Shu sababli, vaqt o'tishini voqealar qaytmaydigan ketma-ketligining ob'ektiv tartibini o'rnatgan holda idrok etamiz.

Avval bo'lib o'tgan yoki endi bo'ladigan voqealar tartibi yoki ketma-ketligini o'rnatishdan tashqari, vaqtni jamlashdan foydalanamiz, ya'ni, ayni vaqtda qanday voqea sodir bo'lishini bilamiz. Vaqt oralig'ining ma'lum kattaliklaridan foydalanganimiz uchun vaqtni jamlash imkoniyati mavjuddir.[9] Bunday oraliqlarga kun, hafta, oy, yil, asr kabilar kirishi mumkin. Bunday oraliqlarning mavjudligi imkoniyati, ulardagi voqealar ma'lum almashinuvining gallanishi bilan belgilanadi, masalan, quyosh botishi va chiqishi.

Vaqt – yo'nalishli kattalik, vektor bo'lgani uchun faqat o'lchov birliklari (soniya, daqiqa, soat, kun, oy, yil, asr) tizimi bilan emas, balki, hisob olib boriladigan doimiy boshlang'ich nuqta bilan ham ta'riflanadi. Vaqtning tabiiy boshlang'ich nuqtasi, vaqtni avvalgi o'tmish va keyingi kelajakka ajratib turuvchi hozirgi zamondir.

Lekin hozirgi zamon ham namoyon bo'lgan hodisalar qatorida o'zining o'rniga ega, ya'ni, vaqt hisobini olib borish nuqtalari mavjud. Aniq bir odam uchun bunday nuqta bo'lib, uning dunyoga kelish sanasi, insoniyat uchun – umumiy qabul qilingan ma'lum nuqta, masalan, Muhammad Payg'ambarning tug'ilish sanasi hisoblanadi.

XULOSA. Xulosa sifatida shuni ta'kidlash lozimki, vaqt idrokida ikki, subyektiv va ob'ektiv-shartli nuqtai nazarni ajratish mumkin. Subyektiv nuqtai nazar bizning sodir bo'layotgan voqealarni shaxsan baholashimiz, obyektiv-shartli esa – hodisalarning obyektiv oqimi va shartli boshlang'ich nuqtalar ketma-ketligi yoki vaqt oralig'i bilan bog'liqdir. Agar birinchi nuqtai nazar bizning vaqtni his etishimizni aks ettirsa, ikkinchisi, vaqt yo'nalishida harakatlanishimizga ko'mak beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'oziyev E.G., Umumiy psixologiya. 2002. - B.34
2. Rasulov, T. Mavhum tafakkur va uning rivojlantirilishi. O'zbekiston pedagogika jurnali, 2021.
3. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология: учебник для вузов. –М., Аспект Пресс 2002. – 383с.
4. Шермухамедова Н.А. Фалсафага кириш. – Тошкент: Ношир, 2020. – Б.
5. O'sarov O'.T Psixologiya., 2004. – B. 22
6. Axmedova G., Mamatqulov O., Xolbayev I., 2013. – B. 9
7. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
8. Нўмонхўжаев А.С ва бош., 2001. – Б. 111
9. Тўраев Б.О. Борлиқ (фалсафий таҳлил) // Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази. – Самарқанд-Тошкент: Munis design group, 2022. – Б.37.